

שיחה מקיפה עם הגאון רבי חיים כץ שליט"א:

"נמכר לגוי"

מנהג ישראל להסתמך על מכירת חמץ בערבי פסחים, האומנם? • העובדות: כיצד נהגו בעבר ומה השתנה כיום • מה נהגו למכור ומה לא? • משיטות המכירה והקניינים, נוסח השטר ועניין המכר ועד אחר הפסח: 'קן המידע', העדכונים והפרסומים, המוצרים הבעייתיים • ולמעשה: מה מאחורי המדבקה על המוצר המעידה "נמכר לנוכרי כדן" • עסק מכור...

מנדל האס

הפסח פשוט וידוע; חמץ שהיה ברשות ישראל בימי הפסח, לאחר הפסח אסור בהנאה, אם היה ברשות גוי הרי הוא מותר באכילה ובהנאה. לפני שניגש לדון בפן ההלכתי בנושא זה ששמו "מכירת חמץ", עליי להקדים: מכירת חמץ בזמננו אינה דומה למכירת חמץ בימים עברו! כיום בימים שלפני פסח דואג כל יהודי לנקות את ביתו היטב, את פירוורי החמץ זורקים מהבית, אולם את החמץ בעין חבל לזרוק, חפצים להשאיר אותם עבור אחרי החג. מצאו פטנט: מכירת חמץ. כל מוצר שיש עליו שאלה אם הוא חמץ, וכמובן מה שבוודאי חמץ גמור, ננעל בארון עם סימון מיוחד, נמכר אצל הרב בערב פסח במכירת חמץ, ושלום על ישראל. בדורות עברו לא הייתה תופעה כזו. מכירת חמץ לא היוותה פתרון עבור מוצרי חמץ שהיה חבל לזרוק בשרפת חמץ. אכן, אף לא היה השפע שיש היום, אך הנקודה העיקרית שונה

עליו הפסח, 'חמץ שנמכר כדן' - דינם ומהותם של מוצרי החמץ לאחר הפסח, תהליכי הייצור כיום ונתונים עדכניים ומקיפים לגבי רשימה ארוכה של מוצרים ורכיבים הטעונים בירור בימים ובחודשים שאחרי הפסח, כדי לא להיכשל באכילת חמץ בעין שנמכר לנוכרי בערבי פסחים. בשעות הארוכות שהעברנו במחיצתו צייר הגר"ח כץ שליט"א ביד אמן את המפה המלאה על שלל הנושאים.

המנהג ופשרו

אמרה ישנה הרווחת בקה"ל טוענת, ש"מנהג ישראל להסתמך על מכירת חמץ המתקיימת בערב פסח", האומנם נכונים הדברים כהווייתם?

לפני שנתחיל לרדת לעומקם של פרטים, עליי להדגיש חד משמעית: משפט זה לכשעצמו אינו נכון כלל ועיקר. הדין של חמץ שעבר עליו

מכיל הבצק? מתי יוצרו המרכיבים שלו? על כך בכתבה שלפנינו.

בימים אלו, בהם הכל מחפשים על המדפים במרכול השכונתי את המוצרים עם מדבקות "נטחן" וכו', נאפה לאחר הפסח, ואף "נמכר לנוכרי בערב פסח", ביקש סופר 'הפלס' לחקור מה טיבן של מדבקות אלו, מה תפקידן, ממה באות הן להזהיר, והאם עושות הן את מלאכתן נאמנה.

הצפנו לחיפה, שם פגשנו את הגאון רבי חיים כץ שליט"א, שאירח אותנו בסבר פנים יפות בחדרו, חדר ראש הישיבה בבניין ישיבת "בנין יעקב". שם נועדנו לשיחה מרתקת בת למעלה משעתיים, במהלכה מתח איש שיחנו קווים מרתקים וסקירה מאלפת על הנושא הרחב של "מכירת חמץ", ענפיה ושורשיה, 'חמץ שעבר

ט עם המצות טרם נמוג בפינו, ומוצרי החמץ החלו נמכרים בחנויות ובמאפיות - החל מהשעות המאוחרות של מוצאי יום טוב אחרון של חג, שעה שעשרות אנשים צבאו על פתחי המאפיות לקבל את הלחמנייה הטרייה. הלחמנייה ש"יוצרה לאחר הפסח", ואולי איננה אלא אשליה אחת גדולה.

אם יש מבין הקוראים המשערים כי שפר גורלם של הלחמים אותם רכשו "רק" למחרת בבוקר של יום בחנויות ובמרכולים, לא ברור כי כך הם פני הדברים. מיותר לציין, כי הקמח נטחן בערב פסח, אולם אם הלחמניות שנמכרו במוצאי החג יש מהן שנילושו ונאפו בערב החג ונשמרו בהקפאה עד מוצאי שביעי של פסח, הרי שבעיסת הבצק של הלחמים ייתכן שיש מאפיות שלפחות לשו את הבצק במוצאי החג ולא בערבו. אולם עדיין נותר לנו לעצור ולחשוב: מה

חדשה... לפני כ-250-200 שנה החלו יהודים רבים להחזיק בבעלותם חנויות ומפעלים קטנים וגדולים, ו'נתקעו' בערב פסח עם כמויות של חמץ, כמו כן היו בעלי חנויות שביקשו למכור מוצרי חמץ מיד לאחר הפסח, הביקוש הלך וגדל וההיצע לא היה גדול, שכן בימים ההם, בשונה מהיום, לא היו יכולים להוביל את הסחורה ממקום למקום מהיום להיום. הפתרון מבחינתם היה למכור לגוי את החמץ בערב פסח, ומיד אחרי החג לבטל את המכר ולרכוש ממנו בחזרה את המוצרים, כך היה ניתן לשווק אותם מיד במוצאי החג, וליהודים הייתה הרווחה...

ולשאלה האם מנהג ישראל להסתמך על מכירת חמץ המתקיימת בערב פסח, והאם נושא זה של מכירת חמץ הוא חלק? התשובה היא לא. הדבר נעשה בליט ברירה. המכירה נועדה רק לצורך ההלכה, והיא לא הייתה מכירה אמיתית אלא הערמה, מכרו למשך ימי הפסח בדיעה שאחרי החג רוכשים הכל בחזרה... יש ראשונים שסוברים, שאסור למכור חמץ לכתחילה אם בדעתו לקנות אותו ממנו אחרי פסח, ומ"ש בתוספתא שמותר למכור לגוי ולקנות אותו אחרי פסח זה רק בדיעבד כאשר אדם נתקע עם חמץ, אולם ליזום לכתחילה מכירה שכזו אסור בהחלט, לשיטתם.

הלכה למעשה, יש להדגיש, היא שכן הסתמכו על מכירה זו.

המכירה בעבר ובהווה

בעבר היה הרב מוכר את החמץ של יהודי פלוני לגוי, הגוי ידע על מה מדובר, שני הצדדים ידעו שזאת אך הערמה, אולם המכירה עצמה הייתה אמיתית ותקפה, היו כותבים חוזה על דבר מסוים, שניהם ידעו מה מוכרים ומה קונים. הדברים היו ברורים.

במרוצת השנים הונהג הדבר בארה"ק. בחו"ל מכרו חמץ כי כך היה המנהג, אולם אנשים בביתם הפרטי כמעט לא היו מוכרים חמץ בעין. השתרש לאחרונה, שאלפי אנשים, מפעלים, מרכולים וצרכניות על תכולתם מוכרים חמצם, חצי מדינה נמכרת לגוי... תופעה כזו לא הייתה עד לפני 40 שנה.

מלפנים היו יהודים יראים ושלמים מכל החוגים והעדות, שנהגו לא לקנות חמץ תקופת זמן אחרי פסח עד שהתחילו לייצר ולשווק את החמץ החדש. יש הנזהרים עפ"י חסידות שלא לאכול חמץ עד חג שבועות, אך גם בלי להרחיק לכת עד כדי כך, הרבה מאוד יהודים לא היו קונים חמץ אחרי פסח, ומי שיגיד שזו חומרא חדשה שנולדה בעשר השנים האחרונות טועה.

סבי ע"ה היה יליד הונגריה, לא אחת היה מספר לי, שאצלם לא היו אוכלים חמץ מיד אחרי פסח. מצלצלים אליי יהודים שלא יודעים להגות כראוי את המילים בעברית, ומעידים: "ביי אונז אין די משפחה האט מען נישט געגעסן חמץ ביז..." ("אצלנו במשפחה לא היו אוכלים חמץ עד...").

טכנית והלכתית

מבחינה הלכתית, יש חילוקים בין בתי הדין כיצד מתבצע הקניין טכנית. בדרך כלל מקנים את הקרקע לגוי בכל הקניינים, כסף, שטר ועוד. בבתי דין הכי טובים החמץ נמכר בקנייני אגב, כסף, שטר, חליפין, סיטומטא, אודיטא. בבני ברק יש כמה בתי דין שמוכרים כך.

לגבי שטר המכירה, מי שלא בקי היטב בנככי השטרות יכול להיתקל בבתי דין אחרים שאינם מוכרים את החמץ באופן הראוי לשיטתו, מאחר שיש כמה שיטות כיצד מוכרים את החמץ. להגרצ"פ פרנק זצ"ל היה שטר מכירה שונה ממה שיש כיום בכ"ד מסוים, כ"ד אחר מסתיר את שטר המכירה מעיני כל רואה, חתום ונעלם, והנו שמור בגדר סוד. ציבור המוכרים חותם רק על שטר שליחות בו ממנים את הרב כשליח למכור את החמץ עבורם, אולם אינו יכול לראות את שטר המכירה עצמו. את סירובם הנחרץ להראות את השטר בפני הציבור הם מנמקים בהסבר, שאם ימצאו איזו שהיא ריעותא יתחילו דין ודברים לפסול את המכירה שלהם מקדמת דנא. לכן מעדיפים הם להצניע את השטר, כך לא יערערו עליהם, ומבהירים, כי 'אינם מחייבים אף אחד למכור אצלם את החמץ'...

בספר 'מקראי קודש' יש שטר מכירה נוסף. בימינו, למשל, בית דין מסוים בכ"ב מוכר כשיטת חב"ד, מכירה זו אינני סמוך ובטוח כי היא טובה עבור כל אחד מציבור בני ליטא. בשטר-המכר יש סעיף המחייב להקצות 'ערב קבלן' כשיטת שו"ע הגר"ז, אך לשיטתנו סעיף זה מקלקל את המכירה. כאן בחיפה הרבנות הראשית גם מוכרת כשיטת שו"ע הגר"ז, אולם ישנה גם מכירה אחרת, של הגר"י במברגר שליט"א.

"ולכן אני רוצה להדגיש", מבקש הרב כץ שליט"א להבהיר, "מי שבא ואומר 'מנהג ישראל לעשות מכירת חמץ', המשפט אינו נכון במהותו, יש במכירה זו פרטים ופרטי פרטים רבים, שכל אחד יש לו שיטה אחרת. מה שאצל האחד מעלה מהווה אצל השני חיסרון וריעותא. אם היה מנהג ישראל במסורת שכולם מוכרים באותה שיטה,

ניחא, אבל כאשר כל אחד מוכר באופן אחר, כבר אי אפשר לומר שזה 'מנהג ישראל למכור חמץ'..."

נוסח השטר

סוגיה נוספת בעייתית וסבוכה היא סוגיית נוסח שטר המכר. בכל מקום ובכל בי"ד יש שינויים.

נכחתי פעם במעמד מכירת חמץ של רבנות מסוימת, עייתי בשטר המכירה וגיליתי נוסח מדהים: "אנחנו מוכרים את החמץ של בני העיר פלונית". לפי נוסח זה יוצא, שאם אחד מבני העיר מכר את חמצו של חברו הדר בעיר אחרת, החמץ של ההוא אינו מכור, שכן רק החמץ של עיר פלונית נמכר... מבהיל על הרעיון. הצגתי את הדברים לפני פוסק הדור מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל, והוא אישר את חששותיי. "החמץ של הלה אינו מכור!" אמר. ניסיתי לשאול: "שמא בכל זאת אפשר לומר ש...?" ומרן זצוק"ל היסה אותי בנחרצות: "מה אפשר להגיד?! אם אתה כותב בשטר של הגוי 'אני מוכר לך את החמץ של בני עיר פלונית', אז החמץ של מאן-דהו שגר בעיר אחרת אינו מופיע בשטר וזהו!"

וברבנות ההיא נהגו במשך שנים ארוכות למכור באופן זה, כאשר מעולם לא עלה בדעתו של מישוהו לבדוק את סגנון שטר המכר, וזו אחת הנקודות היותר מכאיבות בנושא. הסוגיה כל כך מסובכת, שמי שלא בקי בכל נככי הפרטים והדינים כלל לא מעלה בדעתו מה צריך לבדוק וכיצד...

ואפשר להוסיף טעם לפגם, שכאשר מוכרים חמץ של מפעלים גדולים צריכים אישור של הבורסה. בעלי המניות בבורסה צריכים לאשר את המכירה. מכירת חמץ התקפה על פי הלכה חייבת לכלול את כל כללי המכירה כמו במכירה רגילה, על פי חוקי התורה ולהבדיל גם על פי החוקים הבינלאומיים. חלומות באספמאי שאי-מי אי-פעם אישר מכירה שכזו לצורך מכירת חמץ. גם אם נניח שיבוא אחד ויחליט לעשות פרמיה עבור הגוי, להעביר את הביטוח אליו, הגוי הרי צריך לשלם עבור הביטוח שלו, וצריך גם צד שלישי. מדובר במבוך מסובך מדי מכדי להיכנס אליו בערב פסח בבוקר אחרי שרפת חמץ... זאת מלבד עצם הנקודה, שאין מפעל שיסכים להכניס את הגוי כמבוטח שלה במקרה של שרפה או כילוי ממוך.

יתירה מזו, "ביטוח" הנו דבר אישי לאדם המבוטח, דהיינו: כשאדם מוכר רכב מבוטח, הביטוח אינו עובר אוטומטית עם המכירה. כשמוכרים חמץ לגוי, הגוי אינו מבוטח על המפעלים או על הצרכניות, זאת

ולבעיה זו נתן פתרון. הוא רק טען, שללא נוסח זה אין מכירה קיימת. כעת שטר מכר שיש בו נוסח זה הוא בסה"כ שטר כשר שעומד בכל פרטי הדין, אולם הבעיות שעוררנו עליהן עדיין קיימות ועומדות, ועדיין יש בתשובות האחרונות ערעורים רבים על המכירה. מרן רבי יצחק אלחנן ספקטור זיע"א מצדד בספריו שלא לעשות את המכירה מצד כמה וכמה ערעורים.

השכלולים

הדברים הללו חמורים כל כך, האם הנכם אכן פוסלים את מנהג מכירת חמץ?
חס ושלום. בפירוש לא! אינני בא לפסול מנהג שנהגו קדמונים. אולם לשאלה האם יש מקום להדר שלא להסתמך על מכירת חמץ, בוודאי שכן. מאחר שהדבר שנוי במחלוקת, לפני הכל, כאמור, כיצד ואיך מנסחים את השטר מכירת חמץ, וכיצד נעשה הקניין, העובדה שיש כמה סוגי מכירת חמץ שאין אחד מהם שווה לרעהו, ובכל אחד פרטים מסוימים שאינם מתאימים לפי כל השיטות והדעות, והעובדה שיש המערערים על עצם המכירה, כל אלו ועוד מהווים סיבה מספקת וברורה להבהיר, שיש מקום להחמיר ולהדר ולא להסתמך על המכירה, ואין לזלזל באלו שמחמירים ולא מסתמכים עליה.
אולם, מסייג הגר"ח כץ שליט"א, לגבי מוצרים שהם לא חמץ גמור יש מקום להחמיר, וצריך לעשות מכירה כי יש דעות שהמכירה מועילה, ועדיף למכור את הספק מאשר להשהותם בפסח ברשות ישראל.

שהדברים ברורים שהמכירה נעשית לצורך דתי, אין לה תוקף משפטי! דהיינו, ביחס לחוקי המדינה אין לזה שום תוקף. אמנם יש בתי דין שאינם מתייחסים למה שהמדינה קובעת, הם הולכים לאור ההלכה הצרופה, כך שאם עפ"י ההלכה יש תוקף למכירה, סומכים על המכירה וחסל. אך מרן הגר"ש זצוק"ל אמר, שמאחר שעפ"י חוקי המשפט אין לו תוקף, אין לגוי שום אפשרות לממש את החוזה ואת ההסכם שנחתם, כי בבית המשפט כלל לא יתייחסו לטענות הגוי או הדיינים. אך גם לכך נמצא פתרון. חוק הבוררות קובע, שאדם יכול לבחור לעצמו בעת חתימת חוזה, שבכל שאלה שתתעורר בעתיד לגבי העסקה, מי שייקבע בין הצדדים יהיה בורר פלוני. במקרה כגון זה כאשר ברור מי הוא הבורר הקובע בין השניים לא ניתן לחייב את הצד השני לבוא להתדיין בפני הרכב השופטים. לאור דברים אלו אמר מרן הגר"ש זצוק"ל, כי צריך להוסיף בכל שטר של מכירת חמץ סעיף זה: "הקובע בענייננו לא יהיה בית המשפט אלא בית הדין הרבני", ולהבהיר שלא יהיה צד להכריע בבית המשפט, הורה להוסיף: "צד שלא יסכים לתנאי זה מתחייב בזה לשלם 100 אלף שקלים טבין ותקילין, לפני הדין ודברים".
תנאים אלו שמרן הגר"ש זצוק"ל הורה להוסיף בכל שטר של מכירת חמץ לא מתקיימים בכל בתי הדין, לא כולם משתמשים בנוסחא זו, ולדעת מרן הגר"ש, שטר מכירה שאין עליו נוסח זה, המכר אינו בר קיימא.
וכאן המקום לציין, כי מרן הגר"ש לא השביח את השטר-מכירה, הוא עורר שיש בעיה חדשה בנוסח השטר,

שיש מקום גדול לומר, שכל המכירה במתכונתה הנוכחית בעייתית ביותר מבחינה הלכתית. אמנם בתשובות חת"ס מובא, שגם אם הגוי איננו מבין את נוסח השטר חל המכר, אולם גם אם המכר חל, עדיין יש מקום להחמיר ולא להשתמש במכירה כזו.

סדר הקניין

עצם הקניין גם בו יש חילוקי דעות בפרטים מסוימים. בשו"ע כתוב, שהמכירה מתקיימת ב'פרוטה', דעת מרן הגר"ש זצוק"ל, שצריך לתת שקל לכל מכר. לכן בבני ברק למשל, במכירה של 20 אלף איש על הגוי לשלם 20,000 שקלים, שקל לכל מכירה, וסכום זה הוא עוד לפני שמתחילים את המכירה. סכום ראשוני. הגוי לא נותן סכום כזה! מה עושים? מלווים לו את הכסף כדי שיהיה לו לשלם. אולם הכסף עומד בסימן שאלה גדול האם הגוי ישיב את ההלוואה. בהרבה הכשרים אכן לא עושים שקל, אלא פרוטה. וכאמור פרוטה אינה מספקת, והמכירה לא תחול, אם רוצים למכור בקניין כסף.
זוהי נקודה נוספת שיש לתת שימת לב עליה כשבאים לעסוק במכירת חמץ, האם המכירה מתקיימת ע"י פרוטה או במחיר שקל. והגוי עצמו, האם הוא מתכוון בריצינות לכל העסק הזה או לא. לכן לא נכון לבוא לקבוע ולומר שהמכירה היא 'חלק' לכל הדעות והשיטות.
חוות דעת של היועץ המשפטי של המדינה טוענת, כי "כל חוזה שנעשה לצורך דתי אין לו תוקף משפטי". זאת אומרת, שלגבי מכירת חמץ, מאחר

אומרת, שאם החנות תישרף, על פי המופיע בשטר המכר על הגוי לשאת בהוצאות, וכמובן אין גוי בעולם שיסכים לעסקה כזו.
כשהגוי יבוא לבית המשפט ויטען: 'לא יכולתי לקחת על עצמי אחריות כזאת', כל בר דעת מבין שלא יחייבו אותו לשאת בהפסדים אסטרונומיים שכאלו. בעגה חוקית שטר המכירה מכונה 'חוזה למטרת דמה'. אמר לי פעם שופט שומר מצוות, שבמקרה כזה הגוי ייצא זכאי בלי שום ספק. 'אני כשופט הייתי מזכה אותו', הצהיר השופט באוזניי. 'הייתי אומר שהמכירה איננה מכירה'.

יתירה מזו, אדם מן השורה שיעיין בשטר המכר לא יבין מה כתוב בו, אם לא שמדובר בעו"ד ממולח. כל שכן שה'גוי של שבת' אינו מבין מה כתוב בשטר... מי שמבין את התוכן אינו מוכן לחתום על מסמך שכזה. עורכי דין אינם מוכנים לחתום! כבר ביקרתי במשרדיהם של מספר עורכי דין, הראיתי להם את השטר, והם סירבו בתוקף לחתום: 'אנחנו מסתבכים מבחינה משפטית', אמרו.

מעשה שהיה באחד הערים בארץ בשנה שעברה, אחרי מכירת חמץ יש מין נפילת מתח. הרב שמכר את החמץ ניצל את ההרפיה מהלחץ והמתח של ערב החג, פנה אל הגוי ואמר לו בשחוק: "אתה יודע שאם הסופר-פארם נשרף הנזקים על חשבונך, אתה משלם את הנזקים..." הגוי עטוי בסבר פנים רציני להחריד, קם ממקום מושבו ובלי להגיד שלום החל להתקדם לכיוון היציאה מהחדר... הרב והנוכחים התחילו להגיד לו שבסה"כ התלוצצו, אולם הגוי בשלו: "מה פתאום? איך אני אשלם?" אמרו לו: "זה לא יישרף", והוא משיב: "תעזבו אותי במנוחה..." רדפו אחריו והתחננו אליו, ולא הסכים בשום אופן, עד ששכנעו אותו שאין ברירה אחרת, השעה מתאחרת, וחייבים שהוא יקנה את החמץ... אולם גם לאחר שהתרצה אמר בנחרצות: "זו שנה אחרונה שאני עושה דבר כזה!" כך שלאחר רגע של מחשבה מעמיקה כל גוי בר דעת מבין במה מדובר ואינו מוכן להיכנס לעסקת מכירת החמץ.

ולכן יש מקום גדול לומר שאי אפשר להסתמך על המכירה. בתוספת נופך, החמץ אחרי פסח אסור מדרבנן, אנו לא מאלה המקלים רח"ל באיסורים דרבנן, מה עוד שיהודים בכל הדורות נוהרו בכך עד מאוד, כמו שנוהרו לפני פסח נוהרו אחרי פסח, ואני מדגיש: אני לא אומר שכל מי שאוכל חמץ שנמכר עובר על איסור דרבנן, אולם אם יהודי רוצה להדר על עצמו ולהיזהר ולא לאכול חמץ אחרי פסח, בוודאי שאין מקום ללעוג עליו, מאחר

יש גם דברים נוספים שהשתנו לטובה. לדוגמא, הלשון בשטר המכירה, מה שהיה פעם מוגדר כקניין משיכה וקניין כסף, הדברים היו מוגדרים. בזמננו המכירה נעשתה סטנדרטית, אך היא גם השתכללה. בירור היטב איזה קניין מועיל מן התורה בין יהודי לגוי ובאיזו צורה נעשה. בהתאם לכך שכללו ועיבדו את שטר המכר שיהיה כשר למהדרין.

אין מפטירין אחר הפסח

מה הם המוצרים הבעייתיים שאי אפשר להסתמך על מכירת החמץ שלהם? ועד מתי צריך להימנע מלרכוש אותם? מאימתי ברור וידוע שהסחורה בשוק אינה מלפני הפסח? האם וכיצד שייך להתנזר מלקנות את המוצרים הבסיסיים שנמכרו לנוכרי בערב פסח? האם יש להם תחליף שאין בו חשש של איסור?

הגר"ח כץ משיב כהלכה, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון: נתחיל עם הלחם... בהרבה מאוד מהמאפיות מקפידים לחם בערב החג ומוכרים אותו אחרי פסח ממש, כיוון שיש ביקוש גדול ללחם, ואין אפשרות לספק את הביקוש, משווקים את הלחמים הקפואים למחרת פסח לאחר שהם עוברים תהליך הפשרה במהלך הלילה. בבד"צ העדה"ח מסמנים את הלחמים הללו במדבקה 'נמכר לנכרי כדין'. מדבקה כזו מעידה, כי מדובר בחמץ גמור שנמכר לנכרי לפני פסח. לגבי לחמים המיוצרים לאחר הפסח, הנושאים בחובם רכיבים בעייתיים שנמכרו לנוכרי בערב פסח: קמח - תהליך טחינת הקמח השתנה לפני כעשרים וחמש שנים, ובצורתו כיום רבים חוששים לקמח כחמץ גמור, עקב החדרת מים לתוך הגרגרים בתהליך הטחינה על ידי הרטבתם במשך זמן ושהייתם בריטבות זו בתהליך מיוחד הנמשך שעות רבות. גם לגבי התהליך שהיה נהוג לפני כארבעים שנה בזמן החזון איש (עיין חזון איש, סי' קכ"א ס"ק כ"א-כ"ב ד"ה מיהו, שנוטה לאסור אם שהה זמן מרובה במים, ולא הקל רק להשהותם בשיעור הצריך ללתינה, והוא קצת יותר משיעור מיל, ובמה שיעשו לקמחא דפסחא ונוהרים שלא להשהותם שיעור חימוץ). הרוצים להקל יש להם על מה שיסמוכו, אך בני תורה החוששים ומקפידים יכולים לברר ולהתעדכן ב'קו המידע' (ראה להלן) כדי להימנע מחשש זה, וכן צריך להזכיר, שאין להסתמך על דברי הסוכנים והמוכרים, הטוענים שהקמח יבש או חדש, ללא בדיקה מדוקדקת. (תפקיד הלחת בעיסה אינו קשור

רק לתפקיד השמרים, ואין כל קשר ל"זה וזה גורם", הוא עשוי לתת טעם ונחשב עבד לטעמא. בנוסף לזאת, רבים סוברים כי מאחר שתפקיד הלחת בהתפתח השמרים אינו זהה מבחינה תפקודית אפילו לגבי ההתפתח, אינו נחשב "זה וזה גורם", מ"מ הרוצה להקל - יקל, אך בני התורה המקפידים מבררים, על מנת שיוכלו להקפיד על ההלכה בהידורה כהלכתה).

בלחמים רגילים מערבים גלוטן, אשר לפי רוב הדעות דינו כחמץ (נוקשה). בחלות ובלחמניות מערבים משפרי אפייה, כגון לתת וגלוטן, שהם תערובת חמץ, כאמור, ולכן גם כשהקמח חדש עדיין יש מקום לחשוש. מלבד זאת, ברוב המאפיות מצפים את תבניות האפייה בפירורי לחם למנוע הידבקות, פירורים אלו עשויים מלחם שנמכר במכירת חמץ, ולכן גם כאשר הקמח נטחן לאחר הפסח עדיין הלחם בחששות מסיבות אלו. אמנם יש מפעלים המשתמשים כל השנה בקמח תירס במקום פירורי הלחם, ויש כאלו שמקפידים להשתמש בפירורי קמח תירס דווקא לאחר הפסח עד שיש פירורי לחם טריים מלחמים שנאפו לאחר הפסח, אולם בהרבה מאוד מהמאפיות משתמשים בפירורי

לחם כאמור, ומבקשי ד' שאינם רוצים להיכשל חובה עליהם לבדוק ולברר לגבי כל מאפייה בפרטות.

להמחשה בלבד

לשם המחשה בלבד נביא את פירוט המאפיות משנה שעברה שהתפרסם ב'קו המידע' כשבוע לאחר הפסח, לפיו ניתן להיווכח, כי כל מאפייה מתנהלת באופן שונה לגבי תוצרתה ורכיבי המאפים בימים שאחרי החג: במאפיות אנג'ל וברמן - יש להבדיל בין הלחם, הלחמניות והפיתות לבין העוגות, כיוון שאינם נאפים באותו המקום ומאותם חומרים. אנג'ל ירושלים בלבד - הלחם השחור והלבן, פרוס ולא פרוס וכן הלחמניות הפשוטות הנם מקמח חדש ללא משפר אפייה, פירורי הלחם עדיין נמכרו לגוי, היו ברשותו בפסח ונקנו ממנו לאחר הפסח. בלחמניות ארוזות בשקית מעורב גלוטן. יום למחרת עודכן, כי פירורי הלחם מלחם חדש. אנג'ל לוד - עדיין קמח ישן שנמכר לגוי כדין, משפרי האפייה מלפני הפסח. יש לציין, כי חלק גדול מהלחמים באזור ירושלים ובני ברק מיוצרים באנג'ל לוד, ולכן יש לבדוק היטב כל אריזה. החלות

העובדה שיש כמה סוגי מכירת חמץ שאין אחד מהם שווה לרעהו, ובכל אחד פרטים מסוימים שאינם מתאימים לפי כל השיטות והדעות, והעובדה שיש המערערים על עצם המכירה, כל אלו ועוד מהווים סיבה מספקת וברורה להבהיר, שיש מקום להחמיר ולהזדרז ולא להסתמך על המכירה

הפשוטות מקמח חדש ללא משפרי אפייה. אורנים ונתירות - עדיין קמח מלפני פסח, משפרי האפייה מלפני הפסח. ברמן ירושלים - הלחם הלבן, החלות הפשוטות והלחמניות הארוזות, שהתאריך המופיע עליהן הוא - טוב לשיווק עד 8/4, הנן מקמח חדש ללא משפרי אפייה. מאפיות אחרות חיפה ודודוביץ - חלות שמניות רק אם יש עליהן מדבקה "מיוצר לאחר הפסח" וכן כל מקמח שנטחן לאחר הפסח עדיין החלות הפשוטות. הלחמניות עדיין לא. מאפיית הצבי - כל התוצרת. מאפיית לנדר - כל התוצרת. פיתות שאשא ואפעל - מקמח חדש ללא משפרי אפייה. מאפיות אנג'ל - מאחר שכל הלחמים המיוצרים בכל מאפיות אנג'ל נארוזים באריזות שכתוב עליהן "אנג'ל ירושלים", ויש הבדל בין המאפיות כדלהלן, אפשר לזהות את מקום המאפייה לפי חותמת הרבנות המקומית: ירושלים, לוד, כפר החורש או נתירות. דגנית עין בר - לחם שחור עד ה-12/04 בלבד. מאפיות אלומוות, וודש, פלפך ומרחבית קריית שמונה - המוצרים עדיין מכילים רכיבים שנמכרו במכירת חמץ. אגמי - לחם שחור בלבד. אריאל - עדיין בצקים שהוקפאו ונמכרו במכירת חמץ.

קונדיטוריות: מאפיית קצבורג - כל התוצרת. מאפיית יעלה - כל התוצרת, חוץ מלחמים מיוחדים ולחמים מקמח מלא. מאפיית ברויץ - כל התוצרת. מאפיית גרליץ מן - כל התוצרת ברח' תובל בלבד. מאפיית סנהדריה - כל התוצרת. מאפיית נוימן - כל התוצרת. מאפה ברוקלין - כל התוצרת. מאפיית יעלה - רק המוצרים והעוגות הרגילות. לא קמח מלא ולא

מוצרים בהכשר בד"ץ "העדה החרדית" - כאשר נכתב "מיוצר אחר הפסח" או "נאפה לאחר הפסח", הכוונה היא שיש במוצר רכיבי חמץ נוקשה שנמכרו במכירת חמץ. כאשר נכתב על המוצר שהקמח ללא חשש, כגון: "נטחן לאחר הפסח", "כשר לפסח" או "קמח יבש", פירושו של דבר שכל רכיבי המוצר ללא חשש.

'קו המידע' עוקב יום יום אחרי הפרסומים והתוצרות של המפעלים, אומר הגר"ח כץ שליט"א, אני בודק את הנתונים שבידי מול המידע שקיים במשרדי בד"ץ העדה"ח, שם מתנדבים לעזור לי מכל הלב בכל הכוחות וכל המאמצים, וכך בס"ד גדולה ותוך שיתוף פעולה פורה ומניב אנו מצליבים מידע ונתונים, כל מידע משלי אני מעדכן אצלם ולהיפך, כך שהעדכונים המובאים בקו המידע מנופים בשבע נפות, אמינים ומדוקדקים בתכלית בס"ד.

סביב השעון

אם הבנתם כי מלאכתו של הגר"ח כץ שליט"א אינה קלה בימים אלו שלאחר הפסח, הרי שגם בימים שלפני הפסח אין בידו רגע אחד פנוי. הרב כץ שליט"א אינו שוקט על השמרים, וכבר בימים שקודם החג עוסק בעבודת שטח מקיפה ע"מ להכין את המאפיות ולהתכונן כראוי לקראת הימים שאחר החג. מעט מזעיר משתף אותנו במפעלותיו: כבר שבוע לפני החג אני עומד ומתקשר לכל המשגיחים במאפיות, מזכיר לנקות את התבניות היטב מכל פירור של שיירי חמץ. אירע בשנה אחת שבמאפיית "יעלה" לא ניקו היטב את התבניות לפני פסח, והמשגיח מטעם הבד"ץ סירב להעניק להם 'הכשר', מאחר שעל התבניות היו דבוקים שיירי חמץ. בימים שלפני החג אני בקשר רציף עם ועד הכשרות של העדה"ח, שיידעו את בעלי המאפיות להוציא לשיווק את כל הגלוטן והלתת לתת להם הוראה לרוקן את המאגרים שלהם. הם יודעים שאין להם מה לדאוג לאחר החג, שכן היבואן הערבי 'שוקרא' מייבא קונטיינרים של לתת וגלוטן ומספק לכל המאפיות לתת וגלוטן משלו. בימי החג כל המלאי שוכן ברשותו, מבוטח על ידו והכל שלו, וכמובן אין בעיה לקחת ממנו מיד אחרי פסח, ואכן בד"צ העדה"ח קונים ממנו תוצרת מיד אחרי פסח, וזהו סימן הזהיה בבד"ץ למוצרים שיש בהם מחומרים אלו: אם מופיע 'מיוצר אחרי פסח' מקמח שאחרי פסח' יודעים שכל החומרים של המוצר לא נמכרו לנוכרי, ואם כתוב רק 'מיוצר לאחר פסח' ולא מופיע 'מקמח שאחרי פסח' זאת אומרת שהחומרים נמכרו במכירת

החרפים מיוצרים מחמץ גמור, כגון: וודקה מחו"ל, בירה וויסקי. יש לציין, כי שתיית ויסקי עלולה להיות כרוכה בחשש תערובת יין נסך. בירה - תאריך הייצור המופיע ע"ג בקבוקי הבירה אינו תאריך הייצור אלא תאריך המילוי. הבירה מלתת חדש תיוצר רק בעוד כשלושה חודשים. ניתן יהיה להתעדכן ע"כ בקו המידע ובעיתון "הפלס". מוצרי סויה, כגון: נקניקיות והמבורגר, מכילים גלוטן (חמץ נוקשה), ולכן גם אם המוצר מיוצר לאחר הפסח עדיין יש במוצר רכיבים שנמכרו במכירת חמץ. במפעל 'זוגלובק' מייצרים מוצרים המכילים גלוטן שנקנה לאחר הפסח מגוי (היו בבעלות גוי ממש). על התוצרת שלאחר הפסח מופיעה מדבקה "מיוצר מחומרים שלאחר הפסח". יש להתעדכן בקו המידע, מאחר שלפעמים לאחר תקופה מסוימת מחזירים לשימוש את הגלוטן שנמכר במכירת חמץ. כל זמן שמדבקות המדבקות הנ"ל אין כל חשש. מזון תינוקות - דייסות המכילות קוואקר, שיכולת שועל או קליציגריס נחשבות לחמץ גמור. ניתן יהיה לדעת את תאריך ייצורן לפי התאריך המצוין "פג תוקף" לכל מוצר לגופו. מטרנה המכילה דייסה דינה כחמץ גמור. מזון תינוקות המכיל ויטמינים המופקים מחמץ - אינו נחשב כחמץ לעניין מכירת חמץ. תרופות - מותר להשתמש בתרופות, גם באלו המכילות קמח או חמץ.

שלא להיכשל בחששות של חמץ שנמכר ועבר עליו הפסח הקמנו את 'קו המידע' שמספרו 03-617-11-44, בו מתפרסמים ידיעות ועדכונים מעת לעת לאורך כל תקופת השנה, למנוע מכשול למהדרין שלא לאכול חמץ שנמכר לנוכרי בערב פסח. הרב כץ שליט"א מצטט שוב מדגם עדכונים שהתפרסמו ב'קו המידע' בשנה שעברה שבועיים לאחר הפסח, כדי לקבל פרספקטיבה נכונה על היקף הפרסומים והידיעות הנחוצות המתפרסמות ב'קו המידע' חדשות לבקרים:

שמרים לחים - אינם חמץ. שמרים יבשים - בציפוי יש לחשוש לתערובת חמץ, ולכן יש לקנותם ממקום שמכר מכירת חמץ מהודרת. אבקת אפייה - אינה חמץ ואין בה תערובת חמץ. גריסים וגריסי פנינה - מהכשר הבד"ץ "העדה החרדית" אינם מורטבים בתהליך הייצור, ולכן אינם חמץ. אבקת מרק - שאין בה קמח או לתת אינה חמץ. פיצוחים - בוטנים אמריקאים וקבוקים - חמץ גמור, גם בחנויות בהכשר הבד"ץ, חוץ מהקבוקים שיוצרו בערב פסח לאוכלי קטניות בהכשר הבד"ץ "העדה החרדית" (נ"מ גם לעניין הברכה עליהם). שאר הפיצוחים - חלק מחברות הפיצוחים משתמשות בקמח ומים, ולכן פיצוחים אלו הגם חמץ גמור. ברוב החברות בהשגחת הבד"ץ הפיצוחים מקמח תפוא. משקאות חריפים - חלק מהמשקאות

לחמים מיוחדים. מאפיית ויצמן - רק המוצרים והעוגות הרגילות. לא קמח מלא ולא לחמים מיוחדים. מאפיית עיני בבני ברק בלבד - קמח חדש ללא משפרי אפייה. בשאר הסניפים - עדיין תערובת חדש וישן. מאפיות נחמה ואביחיל - יש להאזין לקו המידע. לחם מלא - מכיל רכיבים שונים המיוצרים מחמץ, כגון לתת ושיכולת שועל, נעשה מאמץ להשתמש בחומרים אלו שנקנו מגוי לאחר הפסח, וכאשר הנושא יסודר יפורסמו בקו המידע הלחם והלחמניות הניתנים לשימוש ובמדור זה. ד"ר מרק - כל הלחמים המיוצרים החל ממוצאי החג חוץ מלחם שיכולת שועל מקמח יבש הם ללא חשש. רוגאלאך, בורקס ועוגות - הנמכרים בצרכניות ובמאפיות היו בצק בימי הפסח, ורק אפייתם הייתה לאחר הפסח, ודינם כחמץ שנמכר במכירת חמץ. בורגול וג'יריש נחשבים חמץ גמור.

אם כן, בכל מפעל מתחילים להשתמש במוצרים שאין עליהם כל חשש בזמנים שונים, ואלו שאינם רוצים להיכשל חובה עליהם להתעדכן מעת לעת בשינויים הנהוגים בכל מקום מזמן לזמן.

קו המידע

כדי להתעדכן עד מתי צריכים להתנזר מקניית המוצרים הבעייתיים

חמץ, אבל לא חמץ גמור.

סימני המעקב

איש שיחנו נותן הוראות ברורות כיצד ניתן להיזהר שלא להיכשל במוצרים שיש בהם סרך של איסור. סימני הזיהוי קלים וברורים: מוצר הנושא את הכיתוב 'מיוצר לאחר הפסח מקמח שאחרי פסח' סימן הוא כי הוא אינו מכיל לא לתת ולא גלוטן (-חמץ נוקשה) ולא שום מוצר אחר שנמכר לנוכרי כאמור, ולכן אחרי פסח קל ביותר להיזהר, מאחר שמופיע כיתוב ברור, ורק על פי כתוביות אלו צריך לעקוב, ולא לפי ברקודים או כל סימן אחר. וכל כך למה? ופלים, לדוגמה, הקרם של השוקולד מורכב מוופלים טחונים, כך שלמרות שלפי הקוד שלו הוופל יוצר לאחר הפסח, אולם השוקולד הממולא בו יוצר מוופלים ישנים טחונים. אמנם אכלת ופל שנאפה לאחר הפסח, אולם הוא חמץ גמור שנמכר לנוכרי בעין, כי הוופל שנטחן בפנים היה חמץ גמור שנמכר לנוכרי. אותו הדבר לגבי 'רוגאלאך'. 'אני אישית מכיר לכה"פ שלושה מאפיות שכדי לייצר את הקרם של השוקולד המוכנס לתוך הרוגאלע טוחנים בתוכו רוגאלאך ישנים', מזהיר הגר"ח כץ שליט"א. ולכן אחרי פסח עדיף להסתמך רק על מה שמופיע עליו 'מיוצר אחרי פסח מקמח שנטחן אחרי פסח'! ובדבר זה אין להסתמך על משגיח הכשרות שבמקום ואף לא על בעל המכולת, משתי סיבות: א. כי לפעמים שניהם אינם בקיאים בתהליך הייצור. ב. הם מעוניינים שתקנו ממוצריהם, ואין להם נאמנות. אולם הבעיות האמתיות מתחילות שבועיים-שלושה אחרי החג, אז חוזרים המפעלים לשווק או להשתמש במוצרים הישנים שמכרו במכירת חמץ, או אז צריך להיעזר בסימני הברקוד, על פיו ניתן לוודא גם לגבי תאריכי הייצור של מרכיבי המוצר, וכמובן חייבים מעקב תמידי ומתמשך בתוך המפעלים עצמם, לגלות מתי מחזירים לשיווק את המוצרים שנמכרו בערבי פסחים, מתי החזירו את הגלוטן הישן למכונות הייצור. על פי הסיכום עם בעלי המפעלים נקבע, שכל זמן שנמכרים מוצרים הנושאים את החותמת 'מיוצר אחרי פסח מקמח שלאחר פסח' הם אינם מחזירים לשימוש את המוצרים הישנים, רק לאחר שהמלאי במחסנים שלהם אוזל חוזרים לשווק את הישנים, כמובן בלי החותמת של 'נאפה לאחר הפסח'. כשהחותמות הללו מפסקות להופיע על המוצרים צריכים להקשיב בקו המידע לגבי כל מוצר בפרטות. חובה לזכור, כי המעקב על פי

סימני הברקוד יכול להועיל רק בצירוף האזנה לעדכונים ב'קו המידע'. אנשים מסתובבים עם סיסמאות כאלו 'מקוד 150 או מקוד 200 הכל בסדר'... הם פשוט טועים ומטעים, לרוב שלא בידעין. הברקוד בלי האזנה ל'קו המידע' אינו אלא סדרת מספרים, מי שאינו רוצה להיכשל ומעוניין לדעת מה כשר בלי חשש וממתי חייב להאזין לעדכונים ולנתונים העדכניים המתפרסמים ב'קו המידע'. אוכל להעניק פירוט קצר לגבי בעלי מאפיות שעמם סוכמו דברים ברורים: מאפיית 'הדר' עד שהליין החדש לא אוזל הוא לא משווק מוצרים המכילים רכיבים מלפני פסח, 'מצות יהודה' משתמש בקמח תפוז"א עבור כל התוצרת, ולא מכנים 'לתת' או כל חומר אחר שמחמץ. לעומתם, במאפיות אנג'ל וברמן, עד לפני מספר שנים, בימים הראשונים שאחרי פסח היו משתמשים בקמח של מצות, ולאחר מכן רכשו קמח חדש ללא שום חשש, אולם קמח מצות כידוע אינו קמח רטוב, ומעורבים בו סובין ועוד, ולכן התפיחה שלו אינה מעולה, כך שיצאו להם בתוצרת 20% פחת, גם הלחמים לא יצאו יפים ומהוקצעים. סיכמו כל המאפיות הגדולות, דוידוביץ, אנג'ל וברמן, שמשתמשים בקמח מלפני פסח בתוספת החומרים מלפני פסח, ומי שרוצה שיחמיר.

גם במאפיית 'נחמה' משתמשים בקמח רגיל, לעומת זאת מאפיות 'יעלה', 'קצבורג' ו'הצבי' משתמשים בקמח מצות. מפעל 'אוסס' מרוקן את כל הקמח שבמלאי ומשתדל שלא יהיה לו קמח חדש לפני פסח. לגבי ה'לתת', בעבר היה נהוג באוסס למכור את כל הלחת שבמלאי לגוי, מכירה רגילה ומהודרת, הגוי היה משלם כסף, קונה את הלחת, לוקח אותו לכפר שלו, ואף הוציאו 'חשבונית' על המכירה. בשנים האחרונות לא עושים את המכירה כפי שהיה נהוג, ולכן בד"ץ העדה"ח לא

מאשר את המוצרים כ'מיוצר אחרי פסח מקמח שנטחן לאחר הפסח'.

עוד ב'קו המידע'

'קו המידע' נותן פרטים ועדכונים גם לגבי מוצרים בעייתיים נוספים, כמו פירורי לחם. יש מפעל אחד שמייצר פירורי לחם בשני מקומות, במקום אחד מלחמים שנאפו לאחר הפסח ובמקום שני מלחמים שנאפו לפני פסח. 'קו המידע' מעדכן מה כשר ומאשר ומה לא.

דוגמא נוספת היא לגבי בירה. בירה מתחילים לייצר 3 חודשים אחרי פסח, בחודש ה-8 ייצרו את הבירה שמוכרים כעת. ב'קו המידע' ניתן לשמוע מתי התחילו לייצר בירה חדשה. לפני שנים פורסם בכל העיתונים שכבר ניתן להשיג בירה חדשה שלאחר הפסח. הציגו תמונות צבעוניות כיצד ממלאים את הבקבוקים... אולם מדובר היה במצגת שווא. 'קו המידע' גם מזהיר ומעדכן ממתי אפשר לסעוד באולמי שמחות ללא חשש. הדעה הרווחת בין אנשים שאחרי שחולף די זמן בו הרוב המכריע של המוצרים הנמכרים בשוק הנם בסדר אפשר להקל, הנחה זו בטעות יסודה, באולמות ובשירותי קייטרינג המשנעים מדי יום מנות אוכל מהכא להתם, ויכולים להתעכב מוצרים זמן רב, מה גם שלפעמים הם רוכשים ממקומות אחרים שאינם מקפידים על כל קוצו של יו"ד, ובנקל עלולים להיכשל. כאן בישיבה הביאו פעם בחודש אב 'בורקסים' שיוצרו לפני פסח לארוחת צהריים...

"ולסיום", מבקש הגר"ח כץ שליט"א להדגיש: "אני שב ומבהיר: 'קו המידע' מסייע לאלו שרוצים להחמיר על עצמם, הוא לא בא ואומר שצריך להחמיר, אלא רק מודיע ומעדכן לאלו שרוצים להחמיר, שידעו ממתי אפשר לאכול בלי חשש, ויאכלו ענווים וישבעו". ❖

רכיבי הלחם

מהו גלוטן? שלא כמו השמרים הנותנים את התסיסה והתפיחה לעיסה, הגלוטן הוא חומר מייצב שנותן את המרקם ללחם, את האחידות והגובה, כך שייצא מהתנור אפוי, מסודר ומהוקצע. הגלוטן הוא לכאורה חמץ, מאחר שהוא מופק מחיטה באמצעות צנטריפוגה. אמנם יש המבקשים לטעון שהגלוטן אינו חמץ כיוון שהוא מופק בתהליך סיבובי, והוא עדינא דעסיק בה, אך כאמור, הרבה סבורים כי הוא חמץ.

מהו לתת? הלחת מופק משעורה מונבטת באמצעות מים, והוא חמץ נוקשה. הבורות בתחום כה גדולה, פגשתי פעם משגיח כשרות 'מקצועי' שהתמצא בנבכי האפייה, והוא טען כי לתת יבש אינו חמץ. שאלתי כיצד יכול להיות הדבר? הרי כתוב באנציקלופדיה שהלחת מונבטת משעורה עם מים, והוא בשלו: שם מדובר בלחת רטוב, אולם לתת יבש אינו חמץ. חיפשנו יחד באנציקלופדיה ולא מצאנו שום חילוק בין רטוב ליבש... סיפור דומה היה לי עם הגלוטן. בא אליי משגיח כשרות ואמר, כי אחרי פסח לא מכניסים בלחם גלוטן! עמדתי בקשר עם משגיח כשרות אחר מטעם בד"צ העדה"ח, והוא אמר לי, שבמו עיניו ראה שכן מכניסים גלוטן. חזרתי אל הראשון, אולם הוא התעקש: לא יכול להיות. התקשרתי אליו למחרת כשהוא היה במאפייה ושאלתי אותו: 'תגיד לי, אתה רואה את החומר הצהוב הזה שמכניסים לתוך העיסה?' 'כן, אני רואה', הייתה תשובתו. 'רק תדע לך שזהו הגלוטן'... הוא לא ענה. שתק בהלם. מדובר היה במשגיח שאפילו לא ידע כיצד נראה הגלוטן...

מכיוון שנושא רכיבי המאפים מורכב מאוד, מי שרוצה לדעת את הדברים לאשורם חייב ללומדם ביסודיות ובעמקות. מי שמסתמך על שמועות ועל ספקולציות בלי לרדת לעומקם של דברים טועה ומטעה. אם לא לומדים לא יודעים.

